

Топчий Л. М.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ВЛАСТИВОСТІ, ТИПИ Й ФУНКЦІЇ ЗВЕРТАНЬ У ДИСКУРСІ У. САМЧУКА

У статті проаналізовано категорію звертання як мовне явище, що знаходиться у фокусі уваги різних галузей лінгвістики та яке сьогодні відзначається недостатньою вивченістю, невизначеністю лінгвістичного статусу. На матеріалі творів У. Самчука встановлено, що вибір лексичних засобів оформлення цієї універсальної одиниці як важливого компоненту комунікації визначається сукупністю прагматичних параметрів ситуації мовного спілкування, таких як відносини між адресантом та адресатом; обставини спілкування; його тональність тощо.

Прагматичний підхід до вивчення звертання дав змогу виявити його поліфункціональність. Виявлено, що в мовотворчості письменника воно водночас виконує кілька функцій, назви яких і їх кількість у різних дослідників варіюються. Фіксуємо такі: номінативну, вокативну, соціально-регулятивну або етикетну; емоційно-експресивну, аксіологічну, дискурсивну, фактичну та дейктичну. З'ясовано, що звертання належить до мовних засобів, які обов'язково висловлюють будь-які логіко-сміслові або експресивно-стилістичні відтінки. У дискурсі У. Самчука для вираження оцінної функції застосовуються як морфологічні, так і лексичні засоби. До морфологічних належать суфікси суб'єктивної оцінки, а до лексичних – іменники та прикметники з конотативним нашаруванням оцінної семантики. Виявлено, що в ролі звертання можуть уживатися метафоризовані номени, тобто назви тварин, предметів, явищ дійсності. Саме в цій формі кваліфікація адресата виявляється однією з найбільш суб'єктивних та емоційних різновидів цієї мовної універсалиї.

Досліджено, що в дискурсі У. Самчука цю синтаксичну одиницю за певними властивостями можна розподілити на типи: етикетні/нетикетні; поширені/непоширені; власне-звертання, звертання-характеристики, звертання-спонукання; морфологізовані й транспоновані. Отже, звертання як особливий виразний засіб є досить складною, синкретичною категорією.

Ключові слова: звертання, клична форма, лінгвістичний статус, поліфункціональність, комунікація

Постановка проблеми. Проблема лінгвістичного статусу звертання здавна привертала увагу лінгвістів. У мовознавстві виникли різні, часом діаметрально протилежні, погляди на лінгвістичну природу звертання. У системно-структурному описі мови ця категорія має особливе місце: знаходиться на периферії системи синтаксису (входить/не входить до змісту речення), має вияв на семантичному й морфологічному рівнях. Різноманіття наявних поглядів у мовознавстві різних епох на лінгвістичну природу звертання свідчить про велике зацікавлення згаданою проблемою. Незважаючи на досить широку розробленість цього питання в лінгвістичних науках, поза увагою науковців перебуває всебічний, поглиблений аналіз цієї одиниці. Пошуки шляхів дослідження різноманітних форм і функцій звертання, аналіз співвідношення складників семантичної та граматичної структур не припиняються, що зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському та російському мовознавстві категорії звертання відбито вагомий теоретичний потенціал у студіюванні категорії звертання. Погляди й теорії О. О. Потебні, Д. М. Овсяннико-Куликовського отримали свій розвиток у наукових студіях Є. К. Тимченка, І. Р. Вихованця, К. Ф. Шульжука, І. К. Кучеренка та ін.

Питання багатоаспектності визначення лінгвістичного статусу звернення неодноразово слугувало об'єктом вивчення в україністиці. У працях І. Р. Вихованця, Н. М. Костусяк, О. Г. Межова відбите теоретичне обґрунтування природи кличного відмінка. Різновекторність його вивчення у мовознавстві висвітлив Л. Я. Нагірний, аналіз синтаксичного статусу й комунікативно-прагматичних функцій звертання зроблено М. О. Кокорою. Його семантико-стилістичні особливості в мові пісенного фольклору досліджено Н. О. Данилюк, у річищі етикетної лексики стилістичні функції цієї

категорії та текстотворчий потенціал в мові української лірики визначила О. В. Гриценко. На матеріалі богослужбових текстів В. А. Олійниковим проаналізовано спеціалізовані й транспозиційні морфологічні засоби експлікації категорії звертання, їх функціонування у висловленнях стверджувальної/заперечної модальності. Новий підхід до аналізу чотириграмемної структури та функцій категорії звертання запропоновано в його дисертаційній праці, а на матеріалі інших мов досліджують цю категорію Н. М. Величко, І. В. Корнійко, Л. В. Корновенко, В. Е. Райлянова та ін.

Постановка завдання. Поліатрибутивність і багатогранність об'єкта вивчення, відсутність у лінгвістиці досліджень про звертання як багатфункціональної одиниці визначили мету роботи, яка полягає в описі поліфункціональності категорії звернення. Відповідно до поставленої мети, робота орієнтована на вирішення низки конкретних завдань: представити різновекторні теоретичні аспекти вивчення звертання й теорії щодо його лінгвістичного статусу в сучасному мовознавстві; визначити засоби морфологічного вираження категорії звертання; проаналізувати види звертання як компонентів етикету.

Об'єктом розгляду дослідження є звертання як одне з головних засобів універсального характеру, вироблене мовою для обслуговування людського спілкування, для встановлення зв'язку між висловлюваннями й суб'єктами спілкування, для інтеграції різних сторін і компонентів ситуації спілкування в єдиний комунікативний акт. Матеріалом дослідження слугувала книга вибраних творів визначного українського прозаїка Уласа Самчука, куди ввійшли роман «Кулак», цикл героїко-реалістичних оповідань «Месники» та збірка модерністських новел «Віднайдений рай».

Виклад основного матеріалу. Під терміном «звертання», який позначає важливий граматичний засіб організації спрямованості мовлення, розуміється слово (сполука), що «позначає особу чи персоніфіковані предмет, явище, до яких звертається мовець, привертаючи увагу адресата до повідомлення...» [6, с. 160]. Воно виражено іменниками первинно в кличному або називному відмінках, на тісний зв'язок яких звернув увагу О. О. Потєбня. Про кличний відмінок, який у давньоруській мові виступав морфологічним засобом вираження синтаксичної функції панівного слова, а пізніше був витіснений у багатьох мовах називним відмінком, ішлося в граматичних роботах Л. В. Ломоносова, А. Х. Востокова. У граматиці Ф. І. Буслаєва вперше запроваджено термін «звертання», під яким розу-

міється засіб для вираження відношень між особами, які розмовляють [2, с. 277].

Різноаспектний розгляд звертання й безліч теорій, пов'язаних із вивченням цього лінгвістичного об'єкта, зумовлені декількома підходами а дослідженні його синтаксичної природи. По-перше, це ізоляциністське трактування, за яким звертання виключається зі структури речення (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський); по-друге, це теорія інкорпоративна, яка заснована на розумінні речення як комунікативної одиниці (В. В. Виноградов, Е. В. Кротевич, О. Г. Руднєв). Виокремилися теорія самодостатніх одиниць, у якій звертання має статус іменного односкладного речення (Б. П. Ардент, В. К. Кузьмичова, В. П. Пронічев), і підметово-вокативна теорія, у якій ця синтаксична одиниця розглядається як головний член двоскладного речення (М. В. Федорова). У традиційній теорії підтверджується залежність синтаксичного статусу звертання від ступеня предикативності (І. М. Наумова, Г. В. Тоценко). Безліч розбіжностей виникає в лексикологічному трактуванні звертань, зокрема при спробі співвіднесення їх змісту з одним із відомих типів лексичного значення. Немає єдності як у з'ясуванні функцій звертання, так і в його лексикографічних інтерпретаціях.

Причиною існування взаємовиключних трактувань звертання є обмеженість його вивчення: одні лінгвісти займаються виключно аналізом синтаксичного статусу звертання (О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, В. В. Виноградов, Н. С. Валгіна), інші – функціональним аспектом (В. К. Кузьмичова, О. А. Мізін, Г. В. Тоценко, І. М. Наумова та ін.). Як компонент мовного етикету розглядають цю категорію В. Є. Гольдін, Л. А. Введенська, Н. І. Формановська, М. А. Кронгауз та ін. Соціолінгвістичний і комунікативно-прагматичний аспект – предмет аналізу Л. П. Рижової, М. І. Улісової. Особливість звертання як засобу організації як тексту (висловлювання), так і мовного акту виділяють А. А. Холодович, Г. Г. Почепцов.

Отже, як слушно наголошує Л. Я. Нагірний, сьогоденна лінгвістика демонструє те, що ця синкретична категорія набуває свої репрезентації в кількох аспектах, які в сучасному мовознавстві дають змогу побачити багатство й різноманітність підходів до встановлення лінгвістичного статусу звертання [4].

Питання функціональних особливостей звертання неодноразово слугувало об'єктом вивчення в мовознавстві, але воно досліджувалося у формально-синтаксичному та стилістичному

аспектах і майже не розглядалося з позиції семантичної (референтної) або комунікативно-прагматичної реалізації. На двоякість звертання у функціональному відношенні наголошувала Н. Д. Арутюнова, доводячи, що, з одного боку, воно дає змогу адресату ідентифікувати себе як одержувача мови, з іншого – у звертанні часто виражається ставлення мовця до адресата [1, с. 355]. О. В. Селіванова виокремлює апелятивну, тематичну, перформативну, фактичну, риторичну, експресивну та стилістичну функції звертання [6, с. 161]. Л. П. Ригова – соціально-регулятивну, інтенціональну, перлокутивну й перформативну; функцію, що ідентифікує, і функцію, що характеризує [5, с. 76, 78].

Як поліфункціональна одиниця, воно передусім виконує апелятивну (власне «кличну») та, оформлене закличною, вставною чи питальною інтонацією, контактовстановлювальну функції. І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк та М. Ф. Кобилянська пропонують свою термінологію: «кличні комунікати» й «кличні модифікації» [7, с. 407].

Ця універсальна одиниця належить до сфери мовного етикету, під яким варто розуміти «вироблені суспільством правила мовної поведінки, обов'язкові для членів суспільства, національно специфічні, стійко закріплені в мовних формулах, водночас історично мінливі» [9]. Будь-який текст характеризується єдністю зверненості, єдністю спрямованості від одного й того ж адресанта одному й тому ж адресату. Через звертання передусім у кличній формі як одиниці організації тексту, як одиниці, що регулює типи комунікації, встановлюється й підтримується мовний контакт зі співрозмовником, репрезентується уявлення про ситуацію спілкування, про рольові позиції комунікантів, про їхні соціальні та особисті взаємини. Саме в кличній формі «ядерною є функція, яка об'єднує адресата волевиявлення мовця (вольової дії мовця) і суб'єкта потенційної дії співрозмовника» [3, с. 175].

Окрім розглянутих первинних функцій, воно виконує й вторинні, які представлені етикетними (соціально-регулятивними) й експресивно-емотивними функціями. Його етикетні функції, що визначаються правилами етикету, репрезентують соціально-рольові відносини між співрозмовниками, інакше кажучи, форма звертання залежить від таких факторів, як соціальний статус комунікантів, їхня освіта, ступінь близькості стосунків, їхній вік тощо.

У мовній тканині дискурсу У. Самчука всі слова, до яких звертається мовець, структурно виражені

окремими повнозначними словами, які можуть повторюватися для посилення емоційності, сполученнями слів, вокативними реченнями (поняття О. О. Шахматова) та іноді структурами, що за внутрішньою будовою є підрядними чи сурядними частинами складної синтаксичної одиниці. Також звертання можуть становити безсполучникові чи сполучникові ряди: *Гей ви, блазні, мізерія, хробачня!* (Останній могікан, с. 432).

За естетичним призначенням їх можна розподілити на дві групи. Це етикетні форми, що є засобом залучення уваги, способом експлікації позитивного аксіологічного значення, та неетикетні звертання, що виражені інвективною лексикою, яка призначена для висвітлення пейоративних оцінок. У сфері обігу першої групи широко представлені оніми в їх загальноприйнятих варіантах: *Ти, Трохиме, дарма на старшин* (Кулак, с. 128). Форми «ім'я по батькові» та «звання + ім'я» застосовуються як знак особливо шанобливого ставлення мовця до співрозмовника: *Ех, пане Бойчук, – казав Йорданов* (Ліс, с. 210), а «прізвище» – у тих випадках, коли герої мало чи взагалі не знайомі один із одним: *Гусьов! Є такий?* (Кулак, с. 62). Відзначимо, що функцію звертання виконує й ім'я загальне, яке може суміщати апелятивну й емоційно-експресивну функції.

До неетикетних звертань автор залучає інвективну лексику, що дає можливість герою висловити свій негативний емоційний стан або негативне ставлення до співрозмовника. Такі слова, до яких спрямоване мовлення, різняться не лише ступенем негативної оцінки, а й ступенем емоційності, інвективності. Як свідчить мовний матеріал, їх можна розподілити на такі підгрупи. До першої зарахуємо непоширені та поширені за формою звертання з найменшим ступенем інвективності, тобто лексеми, що стосуються літературної мови: *Чуєте, Голубе-Сатано?... – із тремтячими вустами Трохим відвернув обличчя...* (Кулак, с. 129); *Гей, ти, блазню, і якого чорта нечиста мати тащила тебе сюди?* (Собака у вікні, с. 400); *Стріляй, буржуйський прихвостю!* (Кулак, с. 127).

Складниками другої є звертання з перехідним ступенем інвективності, лексичне оформлення яких знаходиться на межі між літературними й позалітературними пластами лексики: *Востанне, сучі сини, товариші, – кричить наш сотник... – Зложіть вашу зброю!* (Кулак, с. 127); *А ти, жидівська мордо!* (Кулак, с. 98).

Третю групу структурують звертання з особливим негативом, з максимальним ступенем інвективності. Це одиниці, виражені позалітератур-

ною, іноді обценною лексикою: *Натт, сволоч! Марш, чорт, на місце!* (Останній могікан, с. 434); *От, стерво старе. Бойться, що не буде чого жертви* (Кулак, с. 73); *Що, чортове кодло, хренош?!* (По-справедливому, с. 420). Додавання до звертання означальних поширювачів збільшує якісно-оцінну характеристику особі, виражає різні експресивні оцінки чи ставлення до неї.

Як свідчить проаналізований матеріал, частина звертань, які можна розподілити на власне звертання, звертання-характеристики й звертання-спонування, емоційно забарвлена. Практично всі мають позитивну та здебільшого негативну аксіологічну конотацію. Їх вибір і вживання не завжди корелюють і зі статусом співрозмовника (його віком, статтю, соціальним становищем), і з характером мовної ситуації.

Оскільки в будь-яке звертання входять «образ автора» й «образ адресата», воно є прагматично орієнтованою одиницею, яка репрезентує ставлення мовця до референціального аспекту значення, експлікує авторські інтенції. У мовній тканині письменника експресивно-емотивні функції звертання містять оцінно-характеризуючу семантику: називають адресанта за суб'єктивно виділеною оцінною ознакою, яка віддзеркалює позитивну або здебільшого негативну характеристики адресата: грубу, принизливо-зневажливу, іронічну тощо. Пор.: *Сідай, друже, де-небудь* (Кулак, с. 165) і *Хто там, сволота!* (Кулак, с. 82); *Добродію, знаєте ви що?* (Кулак, с. 96) і *Хто з вас, кістяки прокляті, хоче ще?* (Кулак, с. 140).

Отже, перераховані функції звертання з особливою інтонацією нерозривно пов'язані з емоційним, оцінним і стилістичним компонентами, які створюють зміст висловлення чи дискурсу.

Відомо, що звертання обслуговує одну з найважливіших сторін мовленнєвої діяльності: організацію та регуляцію комунікативних відносин, які залежать від таких факторів, як час, епоха, соціальна належність, ступінь знайомства, рівень освіти й вихованості, національність, професія, обставини мовного акту, вік, стать, місце проживання.

У проаналізованому мовному матеріалі звертання ілюструють названі семантичні різновиди. Сюди входять: назви соціального становища: *На, купець, витий за наше здоров'я. Витий* (Кулак, с. 66); назви за званням: *Та мовчу, ваше благородіє!* (Кулак, с. 81) і віком: *Нате, старий, вогню... – вихопився знов Китай* (Кулак, с. 82); назви за характером занять і професій: *Але, пане професоре... – намагався вставити своє слово зніяковілий молодик* (АВС-ФІН, с. 461), *Що ви,*

пане малярє, тактий ярмарок тут чините? (Кулак, с. 199); за національністю: *Ну, Грузине? Не так кажусь?* (Кулак, с. 157), *Але, фройляйн! Я нічого про нього не знаю* (Кулак, с. 216); назви родинних стосунків і свояцтва: *А як ви, діду, сюди попали? – питає Кравчук* (Кулак, с. 72), *А що ви, тату?* (Кулак, с. 86) тощо. Чимало лексем перетворилися на загальноприйняті формули типу «брат», «товариші» тощо.

За морфологічною природою всі звертання можна розподілити на основну групу, яку структурують власне-іменники, і марковану транспонованими одиницями периферійну групу. Так, герой звертається як до конкретного адресата, так і до адресата узагальненого, вираженого іменником певного лексико-граматичного розряду. Регулярно виступають у ролі звертань форми збірних іменників: *Стій, братва, тут, а я звідаю* (По-справедливому, с. 419). Звертання може називати не тільки особу або особи, а й персоніфіковану абстрактну сутність, предмет навколишнього середовища, по суті, будь-яку речовину або явище, що стає предметом роздумів. Тоді морфологічною формою звертання виступають назви з узагальненим та абстрактним значенням: *Темнота! Барви одна на другу лізуть* (Кулак, с. 114); *Тьху, нечисть! Згинь!* (Кулак, с. 418). У позиції звернення У. Самчук використовує й такі маркери церковно-релігійного дискурсу, як *Боже! Господи!*, які дослідники називають реліктами кличного відмінка: *Господи! Ох же, дивись, якого вигнало, ну-ну... У танець би з ним...* (По-справедливому, с. 426). Ці форми сусідять із традиційною в сучасній українській літературній мові формою звертання в називному відмінку. Нерідко у функції звертання автор застосовує демінутиви: *Будеш, голубчику, будеш. Дай-но ж йому* (Кулак, с. 66). Кожна із цих форм має свої граматичні, стилістичні, семантичні та функціональні особливості.

Складниками периферійної групи, наприклад, є субстантиви в називному чи кличному відмінках, які, подібно іменнику, називають адресата мовлення з чітко характеризувальною функцією: *Пишов геть, ти, голопузій!* (Кулак, с. 109); *Дорогу ти знаєш, малий?* (По-справедливому, с. 422). Із цього приводу В. І. Супрун слушно зауважує, що практично всі прикметники можуть уживатися в ролі вокативу [8]. У функції звертання в дискурсі У. Самчука виступають займенники 2 особи: *Ти! Моя чудова... Марія!* (Європа, с. 222). Цю групу структурують і транспоновані одиниці. Це можуть бути назви тварин, птахів, назви частин тіла: *Ворона, ворона! А ти куди, чорт, летиши?... –*

кидається до мене якась чмана (Кулак, с. 125). Такі форми звернення вносять яскравий елемент оцінності. Однак залежно від комунікативно-прагматичної ситуації їх конотації можуть змінюватися на протилежні.

Отже, у дискурсі У. Самчука для реалізації функцій засобу комунікативного оформлення речення, який спрямований на спонукування адресата до сприймання, важливу роль відіграють лексика зі спеціальною семантикою, субстантиви та займенники, особлива інтонація, певні способи форми дієслів, вигуки, частки тощо.

Висновки і пропозиції. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки стає очевидною

обмеженість розгляду звертання як досить складної, синкретичної категорії. Для визначення синтаксичного статусу цієї мовної універсалії, яка ще потребує повнішого науково-синтаксичного осмислення й подальших досліджень, недостатньо наявних однотипних підходів, необхідний комплексний аналіз цієї багатопланової одиниці.

Перспектива дослідження категорії звертання надалі буде пов'язана з більш ретельним вивченням арсеналу морфологічних і синтаксичних засобів вираження, з дослідженням її апелятивних стратегій, з аналізом таких одиниць, які належать до лексики обмеженої сфери вживання (діалектизми, професіоналізми, жаргонізми, арготизми).

Список літератури:

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. Москва : Наука, 1976. 383 с.
2. Бушлаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1959. 342 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія : монографія. Донецьк : ДонДУ, 1996. 437 с.
4. Нагірний Л. Я. Лінгвістичні вектори вивчення поняття «звернення». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. 2016. № 20. Том 1. С. 90–92.
5. Рыжова Л. П. Коммуникативные функции обращений. *Семантика и прагматика синтаксических единств*. Калинин, 1981. С. 76–84.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
7. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 672 с.
8. Супрун В. И. Особенности использования вокативных единиц в современном русском языке. *Грани познания*. 2010. № 5 (10). С. 47–52.
9. Формановская Н. И. Вы сказали: Здравствуйте (Речевой этикет в нашем общении). Москва : Знание, 1982.

Topchiy L. M. PROPERTIES, TYPES AND FUNCTIONS OF APPEALS IN U. SAMCHUK'S DISCOURSE

The article analyzes appeal as a linguistic phenomenon that is in the focus of attention in various fields of linguistics and which is currently characterized by insufficient study, uncertainty of linguistic status. Based on the works of U. Samchuk, it is established that the choice of lexical means of registration of this universal unit as an important component of communication is determined by a set of pragmatic parameters of the situation of language communication. These are: the relationship between the addressee and the addressee; circumstances of communication; its tone, etc.

A pragmatic approach to the study of treatment has revealed its multifunctionality. It was found that in the language of the writer it simultaneously performs several functions, the names of which and their number vary from different researchers. We record the following: nominative, vocative, social-regulatory or etiquette; emotionally expressive, axiological, discursive, factual and deictic. It was found that the address belongs to the linguistic means, which necessarily express any logical-semantic or expressive-stylistic nuances. In U. Samchuk's discourse both morphological and lexical means are used to express the evaluative function. Morphological suffixes include subjective evaluation, and lexical suffixes include nouns and adjectives with connotative layering of evaluation semantics. It is revealed that metaphorized nouns, i.e. names of animals, objects, and phenomena of reality can be used as appeals. It is in this form that the qualification of the addressee is one of the most subjective and emotional varieties of this linguistic universal.

It is investigated that in U. Samchuk's discourse this syntactic unit can be divided into types according to certain properties: etiquette/non-etiquette; common/uncommon; proper-appeal, appeal-characteristics, appeal-motivation; morphologized and transposed. Thus, appeal as a special means of expression is a rather complex, syncretic category.

Key words: *appeal, vocative form, linguistic status, polyfunctionality, communication.*